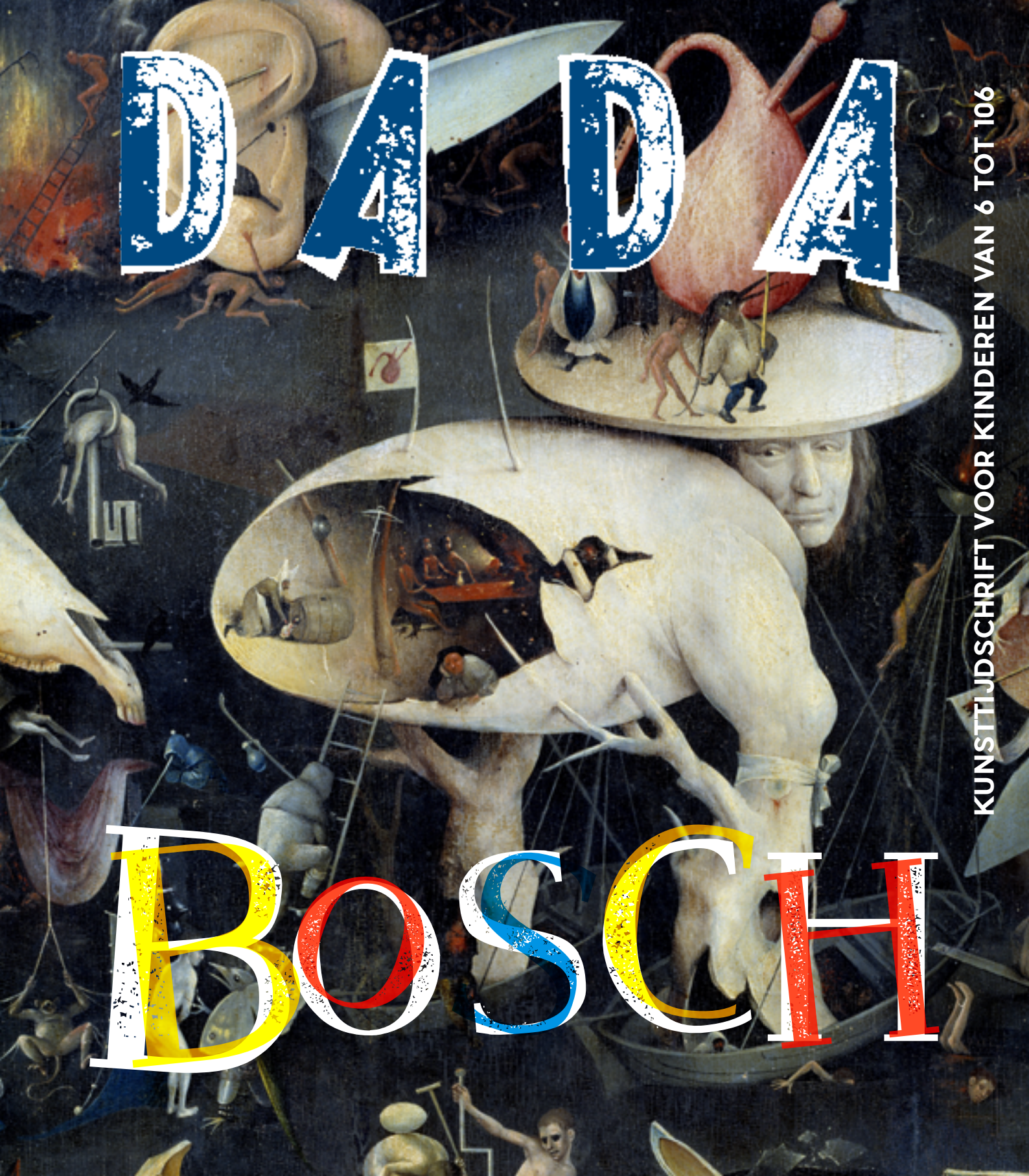
DADA

BOSCH

KUNSTTIJDSCHRIFT VOOR KINDEREN VAN 6 TOT 106

Dada wordt gemaakt door Plint
Postbus 164
5600 AD Eindhoven

tel: 040-245 40 01
hallo@plint.nl
www.plint.nl

issn: 1382 60 34
isbn: 978-90-5930-663-9

Dada verschijnt 4 x per jaar
Tarieven in Nederland/België
abonnement € 25
1 nummer € 9,95
Tarieven voor abonnementen
in andere landen op aanvraag.

Abonnementen
Dada verschijnt als kwartaalblad. We merken dat wie Dada eenmaal heeft, het niet meer wil missen dus we verlengen abonnementen automatisch voor de duur van een jaar, tenzij we een maand voor het einde van het abonnement op een briefje krijgen dat dada gemist kan worden. Dat kan op papier en op de post naar het postadres (zie boven) of per e-mail naar hallo@plint.nl. En natuurlijk zijn we blij met iedere nieuwe abonnee - kijk op bladzijde 50 of www.plint.nl voor het welkomstgeschenk!

Geef Dada cadeau
Het is ook mogelijk een Dada abonnement cadeau te doen. Zo'n abonnement stopt automatisch na een jaar en een groet of felicitatie sturen we graag mee.

Dada is een co-productie met de Franse uitgever Éditions Arola.

Hoofdredactie
Mia Goes, Antoine Ullmann en Christian Nobial.

Aan dit nummer werkten mee:
Marion Arbona, Éva Bensard, Sonja de Monchy, Catherine Gimonnet, Margje van Hooijdonk Kiki, Laetitia Le Moine, Émilie Martin-Neute, Mariëlle Mijs, Olivier Morel, Éloi Rousseau, Clémence Simon.

Grafische vormgeving
SAJE / www.atelier-saje.com

Fotografie Ingoprint
Gedrukt in Spanje.
Rechten
© ADAGP voor aangesloten leden
© Éditions Arola, 2016, all rights reserved.
© Plint, 2016

JHERONIMUS BOSCH

In 2016 is het 500 jaar geleden dat Jheronimus Bosch is overleden. Daarom is er het hele jaar van alles te zien en doen in Den Bosch, de stad waar hij woonde en werkte. Het Noordbrabants Museum eert de schilder met een grote overzichtstentoonstelling. Tegenwoordig hangt het werk van Bosch in vooraanstaande musea in 15 steden maar voor de expositie komen topstukken terug naar Den Bosch: onder andere *De Hooiwagen* uit het Prado (Madrid), *Het Narrenschip* uit het Louvre (Parijs), en *De Dood en de vrek* uit de National Gallery of Art (Washington). Dat is bijzonder want het werk van Bosch is kostbaar en kwetsbaar en gaat bijna nooit op reis. Het zal wel druk worden, dus reserveer je kaartje online. Van die drukte had het onderzoeksteam van het Bosch Research and Conservation Project vast geen last. Zij reisden de afgelopen 6 jaar de hele wereld over en onderzochten met de allernieuwste technieken het werk van Bosch in de musea. Met een handjevol mensen voor een Jheronimus Bosch mogen staan, met alle tijd van de wereld en met je neus er bovenop! Ze fotografeerden en documenteerden alle werken op dezelfde manier. De resultaten zouden gepresenteerd worden tijdens de tentoonstelling in het Noordbrabants Museum maar ze werden al eerder bekend op het IDFA festival, waar de film *Jheronimus Bosch - Geraakt door de duivel* in première ging. Voor die film volgde de regisseur Pieter Huystee, ook bekend van zijn film over de verbouwing van het Rijksmuseum, de experts van het Bosch Research and Conservation Project. In de film zien we hoe de experts tot de conclusie komen dat de *Kruisdraging* uit het Museum voor Schone Kunsten in Gent en de *Zeven hoofdzonden* uit het Prado wellicht niet echt van Bosch zijn. Wereldnieuws, 500 jaar na de dood van de maker. Het is nog niet helemaal zeker en er is meer onderzoek nodig maar spannend is het wel. Dat is de site www.boschproject.org ook. Daar kun je het *Drieluik met Sint Ontcommer* uit de collectie van de Gallerie dell'Accademia in Venetië bekijken. Met je muis kun je de ondertekening zichtbaar maken en vergelijken met het schilderij. Heel leuk.

In de film van Pieter Huystee komt ook een privé-verzamelaar in beeld. Hij laat het onderzoeksteam een tekening van Jheronimus Bosch zien. Het gaat om *Hellelandschap*, een van de mooiste tekeningen van Bosch. Als de verzamelaar gevraagd wordt of hij de tekening mooi vindt, geeft hij eerlijk toe dat hij het als belegging heeft gekocht en dat het eigenlijk zijn smaak niet is! Gelukkig is de tekening heel even voor iedereen te zien op de tentoonstelling *Visioenen van een genie* in het Noordbrabants Museum in Den Bosch. Dus bekijk eerst de film van Pieter Huystee op een lekker zondagmiddagje, lees deze DADA van voor naar achter en dan hup naar Den Bosch! Veel plezier!

Mia Goes
hoofdredacteur DADA

DADA Nº 89

Omslag
Jheronimus Bosch, *Tuin der lusten,*
(detail van het rechterpaneel), rond 1495-1505.
Triptiek, olieverf op hout, 205,6 x 386 cm.
Het Prado, Madrid, Spanje.

Illustraties
Marion Arbona © Éditions Arola, 2016.

BOSCH

JHERONIMUS BOSCH

6 **DE LATE MIDDELEEUWEN**
door Catherine Gimonnet

8 **MEESTERSCHILDER BOSCH**
door Mia Goes

12 **HEMEL EN HEL**
door Clémence Simon

18 **DE PARADE VAN MONSTERS**
door Émilie Martin-Neute

24 **MEESTER IN LANDSCHAPPEN**
door Éva Bensard

26 **ALLES VAN BOSCH IN EEN WERK**
door Émilie Martin-Neute

28 **NAVOLGERS & FANS**
door Clémence Simon

32 **ABC VAN BOSCH**
door Mia Goes

KUNSTJES

36 **VIND ALLE FANTASIEWEZENS**
door Sonja de Monchy

38 **IN HET LAND VAN FANTASIEDIEREN**
door Olivier Morel

EN VERDER

42 **KIJKEN & DOEN**
door Mia Goes

51 **ABONNEER-JE-NU**

JHERONIMUS
BOSCH

De late MIDDELEEUWEN

JHERONIMUS BOSCH WERD MEER DAN 500 JAAR GELEDEN GEBOREN IN EEN PERIODE DIE NU OOK WEL DE LATE MIDDELEEUWEN WORDT GENOEMD. BOSCH WIST ER ZELF NATUURLIJK NIETS VAN, MAAR HIJ LEEFDE IN EEN OVERGANGSTIJD. DE MIDDELEEUWEN WAREN VOORBIJ, MAAR DE NIEUWE TIJD WAS NOG NIET ECHT BEGONNEN.

Jheronimus Bosch, Heremietentriptiek (detail), rond 1495-1505.
Olieverf op hout, 85,7 x 60 cm., (middenpaneel). Gallerie dell'Accademia, Venetië, Italië.

GROTE VERANDERINGEN

Bosch leefde in spannende tijden - tussen zijn geboorte in 1450 en zijn dood in 1516 vonden er allerlei grote veranderingen plaats. Door de recente uitvinding van de boekdrukkunst kwamen er steeds meer boeken in omloop en in 1492 werd een heel nieuw werelddeel ontdekt: Amerika. Een jaar na de dood van Bosch hing Maarten Luther zijn 95 stellingen op aan de deur van de Slotkerk in Wittenberg - het was het begin van de Reformatie, grote veranderingen in de wereld van het geloof. Bosch leefde in dezelfde tijd als de beroemde Italiaanse kunstenaars Leonardo da Vinci (1452-1519) en Botticelli (1445-1510) maar anders dan nu, lag er tussen Italië en Nederland een wereld van verschil. Het werk van Bosch ging over de hemel en de hel, kruisigingen en heiligen die verleidingen proberen te weerstaan, net als de heilige Hiëronymus, naar wie hij was vernoemd.

HOOFDZONDEN

In de tijd van Bosch waren mensen geobsedeerd door het leven na de dood. Ze waren bang dat ze eeuwig zouden branden in de hel. Wie dat wilde

voorkomen, moest de verleidingen van de duivel weerstaan en geen zonden begaan. Leven als een goed Christen dus. Wat ook hielp: aflaten kopen. Dan baden geestelijken na je dood voor je zieleheil en dat kon natuurlijk nooit kwaad. Zo'n aflaat kon je kopen bij kerken en kloosters en bij het broederschap waar Bosch lid van was.

HET NARRENSCHIP

Bosch schilderde in 1555-1561 het drieluik *Bruiloft te Kana*. Op het linkerpaneel schilderde hij de gevaren die op de loer lagen: gulzigheid en wellust. Het paneel staat nu bekend als *Het narrenschip*, een verwijzing naar een gedicht uit die tijd over schepen die naar Narragonia gaan, het land der dwaasheid. Op het paneel wordt het bootje met een pollepel bestuurd. Het is een fraai gezelschap bij elkaar. We zien een luitspelende non en een franciscaner monnik die naar een opgehangen brood happen. Dat was een populair spel in die tijd, een soort koekhappen. In plaats van een mast steekt er een boom uit het bootje. Bovenin zit een uil.

Jheronimus Bosch, *Het narrenschip*, rond 1500-1510.
Olieverf op hout, 58,1 x 32,8 cm., Het Louvre, Parijs, Frankrijk.

Jheronimus Bosch, *Het uilennest*, rond 1505-1515.
Pen en bruine inkt op papier, 14,1 x 19,6 cm., Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam.

Die verwijst naar een bekend spreekwoord "je gedragen als een uil" - een zondig leven leiden. Onder de wapperende vlag met een halve maan is een gebraden kip vastgebonden. De vlag is van het Ottomaanse Rijk, voor Christenen uit die tijd een symbool voor het kwaad. Een man met een mes klimt in de boom om de kip los te snijden. Hebzucht. Uit het bootje steekt een stok met een omgekeerde kruik erop. Rechts groeit een tweede boom. Een nar zit op een tak. Voor het bootje zwemmen twee mannen, waarvan er één een schaal boven water houdt. Helemaal rechts hangt een man brakend overboord. Dit doelloze en stuurloze gezelschap was natuurlijk een voorbeeld van hoe het niet moest. Wie niet wilde eindigen in de hel, was gewaarschuwd. De wereld veranderde maar bleef ook hetzelfde: dit paneel van Jheronimus Bosch laat zien dat de middeleeuwen nog niet voorbij waren.

Catherine Gimonnet

Meester-schilder BOSCH

JHERONIMUS BOSCH IS EEN VAN DE MEEST BEROEMDE SCHILDERS VAN NEDERLAND MAAR ZIJN LEVEN IS IN RAADSELEN GEHULD. WE WETEN WEL WAT MAAR NIET ALLES.

EEN ORDELIJK LEVEN...

Jheronimus Bosch werd rond 1450 geboren als Jheronimus van Aken, naar de Duitse stad waar zijn familie vandaan kwam. Hij kwam ter wereld in het huis van zijn opa in de Vughterstraat in Den Bosch, ook wel 's-Hertogenbosch genoemd. Dat was in de vijftiende eeuw één van de Brabantse hoofdsteden en had zo'n 20.000 inwoners. Het was een belangrijke handels- en doorvoerstad, vooral in laken, een bewerkte wollen stof. Toen Jheronimus twaalf jaar was, verhuisde het gezin naar de Markt, nummer 29. Daar leerden Jheronimus en zijn twee broers Jan en Goessen in het atelier van hun vader het

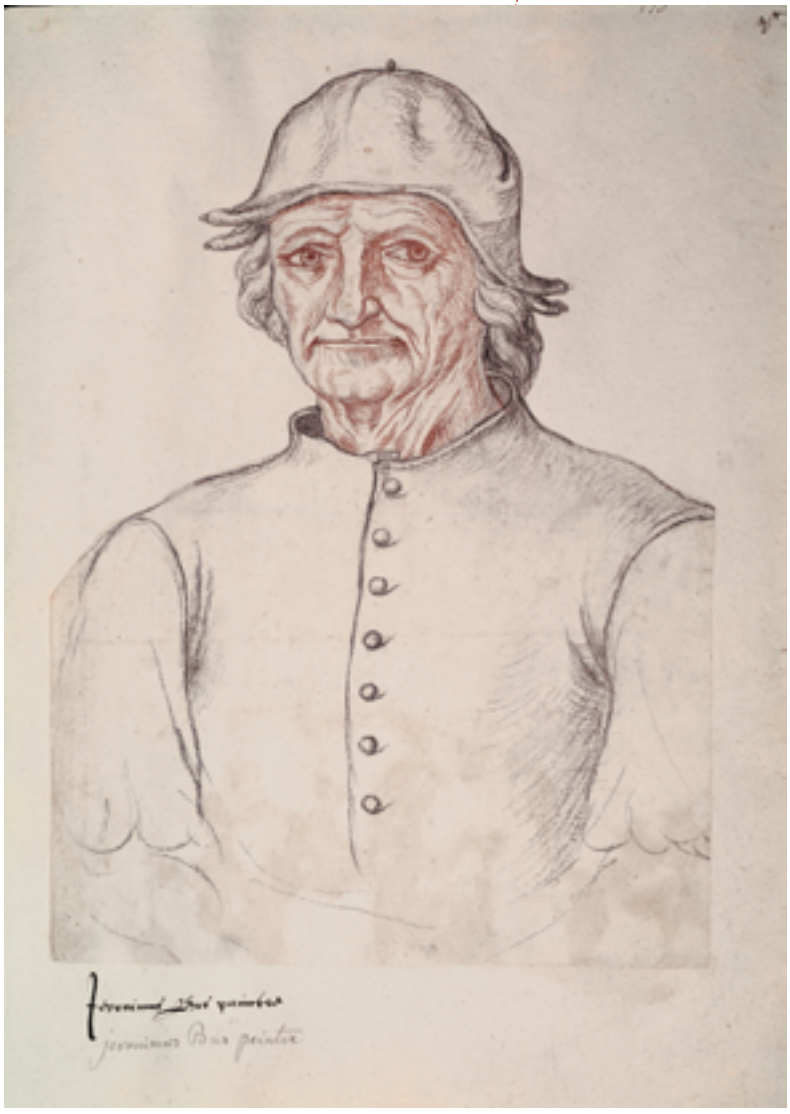
Anoniem, De lakenmarkt van 's-Hertogenbosch, rond 1530. Olieverf op hout, 134 x 76,5 cm. Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

vak. De familie Van Aken was een echte kunstenaarsfamilie: Jheronimus' vader was schilder en zijn opa, vier ooms en twee neefjes ook. Jheronimus trouwde toen hij dertig was met Aleid, een beetje boven zijn stand want zij was de dochter van de rijke koopman Van de Meervenne, ook uit Den Bosch. Ze verhuisden naar het huis van Aleid aan de noordkant van de Markt, nummer 61. Die kant was veel deftiger. Het huwelijk opende deuren voor Jheronimus - hij werd een succesvol kunstenaar die ver buiten zijn eigen stad bekend werd en zelfs in opdracht van het hof werkte. Bosch stierf in 1516, ook in 's Hertogenbosch, als een van de rijkste mannen van de stad.

WEEN ZELFPORTRET?

We weten niet zeker hoe Jheronimus eruit zag. Hiernaast zie je een portret van hem, een van de weinige die we kennen. Het werd gemaakt in 1550, meer dan 20 jaar na zijn dood, dus de vraag is hoe goed het lijkt. Toch komen er opvallend veel dunne mannen met een spitse neus in zijn werk voor - het zouden zelfportretjes kunnen zijn. Kijk bijvoorbeeld eens naar het rechterpaneel van de *Tuin der Lusten* op bladzijde 13. Een detail van dat paneel staat op de voorkant van deze DADA. Centraal op het paneel zien we een boommensfiguur met in zijn lijf een kroeg. Het hoofd van de boommensfiguur lijkt op het portret hiernaast, vind je niet?

Jacques Le Boucq, Portret van Jheronimus Bosch, rond 1550.
27 x 20 cm.
Bibliothèque municipale, Arras, Frankrijk.

EXPERTS ONDERZOEKEN

We weten veel niet over het leven en het werk van Bosch, maar we ontdekken steeds meer. Kunsthistorici hebben sinds een jaar of dertig allerlei nieuwe technieken tot hun beschikking. Dendrochronologie bijvoorbeeld, van '*Dendros*' - het Griekse woord voor boom. Het is een methode waarmee de jaarringen in het hout van panelen geteld worden. Zo kan worden bepaald in welk jaar de boom gekapt is. Experts hebben zo zestig panelen onderzocht, waarvan gedacht werd dat ze door Bosch gemaakt waren. De resultaten waren spectaculair. Het hout van de meeste panelen was afkomstig van bomen die na 1516 gekapt waren... na de dood van Jheronimus Bosch dus! Het schilderij hiernaast, *De bruiloft te Kana,* is een bekend voorbeeld. Het paneel zit in de collectie van het Museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam. Er werd al langer aan de echtheid getwijfeld, maar in 1994 wees dendrochronologisch onderzoek uit dat het geen echte Bosch is. Het hout was van een boom die nog leefde toen Bosch al 28 jaar dood was. De nieuwe technieken brachten meer neppers aan het licht: tegenwoordig worden nog maar twintig schilderijen beschouwd als echt gemaakt door Bosch.

VROEG WERK

De dendrochronologie had nog meer verrassingen in petto. Zo bleken de panelen van een aantal meesterwerken ouder te zijn dan gedacht. Het hout van de *Tuin der lusten* (zie bladzijde 12 en 13) kwam niet uit 1505 maar uit 1480 - zo'n vijfentwintig jaar verschil!

Anoniem, naar Jheronimus Bosch, *De bruiloft te Kana*, 1560-1580.
Olieverf op hout, 93 x 72 cm.
Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam.

Jheronimus Bosch,
De landloper,
rond 1500-1510.
Olieverf op hout,
71,3 x 70.7 cm.
Museum Boijmans van
Beuningen, Rotterdam.

Jheronimus Bosch,
Ecce Homo,
rond 1475-1485.
Olieverf op hout,
71,4 x 61 cm.
Städel Museum, Frankfurt,
Duitsland.

Bosch schilderde de *Tuin der Lusten* dus niet op zijn vijfenvijftigste, zoals tot nu toe gedacht werd, maar toen hij dertig was. Hetzelfde was het geval bij *De landloper,* ook uit de collectie van Museum Boijmans van Beuningen. We zien een landloper 'op een slof en een oude schoen' op zijn levenspad. Hij loopt weg van de verleidingen in de herberg en kiest voor het juiste pad. De versleten kleren van de marskramer, zijn gerimpelde gezicht en zelfs hele kleine details zoals de mensen bij de herberg - het is allemaal verbluffend geschilderd. Als je zo kunt schilderen op je 30e, ben je een volleerd schilder. Ook het paneel hiernaast, *Ecce Homo*, bleek ouder dan gedacht. De datering 1490-1495 werd na onderzoek bijgesteld naar 1475-1485. We weten misschien niet alles over Bosch maar één ding weten we zeker: op zijn vijfentwintigste hanteerde hij het penseel als een meesterschilder.

Mia Goes

